

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku

Problem percepcji literatury bizantyjskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku chciałbym przeanalizować na podstawie zbiorów biblioteki supraskiej. Na temat monasteru supraskiego i jego kontaktów z innymi centrami prawosławia ukazały się liczne opracowania historiografii polskiej i obcej¹. Monaster supraski ma swoje niekwestionowane

¹ Za podstawowe należy uznać prace: S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1971, R. XIX, z. 1; В. А. Чантурия, *История архитектуры Белоруссии*, Минск 1969; М. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1695-1803*, Warszawa 1993; Н. Далматов, *Супрасльскій архимандрит Иларион, князь Масальскій*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, Вильно 1887, № 3; tenże, *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Ф. Добрянский, *Описания рукописей Виленской Публичной Библиотеки церковнославянских и русских*, Вильно 1882; М. Hajduk, *Sanktuarium nad Supraślą*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989; И. И. Иодковский, *Церкви приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси*, „Древности”, 1915, т. VI; М. С. Кацер, *Белорусская архитектура*, Минск 1969; W. Kochanowski, *Pobazyliński architektoniczny w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, nr 4, Białystok 1963; Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków 1968; J. Maroszek, *Kalendarium klasztoru Ojców Bazyliańców w Supraślu — czasy Aleksandra Chodkiewicza*, „Białostoczczyzna” nr 2 (34), 1994, s. 3-13; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; tenże, *Kodeks supraski*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 1 (9); tenże, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4, 1989; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Tożsamość i tolerancja w rozumieniu prawosławnych zakonników supraskich w XVI wieku*, „Rocznik Teologiczny”, 1998, R. XL, z. 1-2; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003, s. 529-550; Модест (архим.), *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, т. I, кн. 2, Вильно 1867; М. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwina*, Wilno 1939; М. А. Оболенский, *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киев-*

miejsce w historii Kościoła wschodniego, regionu i kultury wielu narodów słowiańskich. Ten najbardziej wysunięty na zachód prawosławny ośrodek klasztorny przekształcił się w drugiej połowie XVI w. w centrum kulturowe o znaczeniu ogólnosłowiańskim.

Monaster supraski był największym w XVI w. prawosławnym ośrodkiem zakonnym na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego². Początki ławry supraskiej sięgają 1498 r. W tym to roku wojewoda nowogródzki i marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Aleksander Chodkiewicz ufundował zgromadzenie zakonne w Gródku. Większość przybyłych mnichów pochodziła z klasztorów kijowskich. Według legendy część z mnichów kijowskich pochodziła ze Świętej Góry Atos. Pierwotne usytuowanie monasteru w pobliżu tętniącego życiem zamku w Gródku nie odpowiadało wymogom życia pustelniczego. Wkrótce też część mnichów powróciła do Kijowa a pozostała przeniosła się w 1500 r. na uroczysko Suchy Hrud, dając początek ławrze supraskiej³. W 1501 r. ufundowano tam cerkiew drewnianą pw. św. Jana Teologa, patrona

скую сокращенные летописи, Москва 1836; S. Petković, *Nektarije Srbin, slikar XVI veka*, [w:] *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, Novi Sad 1972; Н. И. Петров, *Супрасльський монастирь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, „Виленский календарь на 1896 год”, Вильно 1895; П. П. Покрышкин, *Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре*, [в:] *Сборник археографических статей, приподнесенных графу А. А. Бобринскому*, Санкт-Петербург 1911; А. Рогов, *Фрески Супрасля*, [в:] *Древнерусское искусство: монументальная живопись XI-XVII вв.*, Москва 1980; A. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, 1996, z. 21; S. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich?*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1972, R. XXXIV, nr 1; *Супрасльски или Ретков сборник*, Й. Заимов, увод и коментар на старобългарски текст, М. Капалдо, подбор и коментар на гръцкия текст, София 1982, т. 1-2; *Супрасльская летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей* (dalej: *ПСРЛ*), т. XXXV, Москва 1980; S. Szumański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, 1972, t. XI; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, Kraków 1914, t. IX, z. 3-4; *500 lat monasteru w Supraślu*, Supraśl 1998.

² O roli monasteru supraskiego w dziejach Kościoła prawosławnego por.: Н. Далматов, *Супрасльський Благовещенський монастирь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (архим.), *Супрасльський Благовещенський монастирь*, с. 70-81; А. Рогов, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [в:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978, с. 321-334; А. Мironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984.

³ Kronika ławry supraskiej tak przedstawia początki monasteru: „Zakonnicy poprosili

ojca Aleksandra Chodkiewicza — Iwana, wojewody kijowskiego (1480-1484), który zginął w niewoli tureckiej. W latach 1503-1511 wybudowano cerkiew murowaną pw. Zwiastowania NMP. Inwestycje tę można było zrealizować dzięki nadaniom ziemskim ufundowanym klasztorowi przez jego ktitorów: Aleksandra Chodkiewicza i biskupa smoleńskiego Józefa Sołtana oraz przez wielu wybitnych przedstawicieli Cerkwi prawosławnej.

Monaster supraski w XVI w. utrzymywał ścisłe kontakty z czołowymi centrami życia religijnego Kościoła prawosławnego w kraju i za granicą. Bliskie kontakty monasteru z Kijowem, Słuckiem, Moskwą, Serbią, Bułgarią i Grecją pozwoliły na skoncentrowanie w nim dorobku kulturowego wielu narodów. Ławra supraska stała się ośrodkiem myśli teologicznej. Mnisi suprascy, broniąc kanonów Cerkwi prawosławnej, pozostawali otwarci na nowe nurty filozoficzne i religijne. Na tak otwarty charakter ośrodka wpływ miało niewątpliwie jego położenie na granicy Litwy i Korony, a więc na styku różnych prądów religijnych i filozoficznych chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego. Oddziaływanie kultur narodów wschodniosłowiańskich i bałkańskich uwidoczniło się na terenie klasztoru w zbiorach biblioteki klasztornej, architekturze i malarstwie ikonograficznym.

Inwentarz biblioteki klasztornej z 1557 r. wymienia około dwieście rękopiśmiennych i drukowanych ksiąg. W 1645 r. było ich już 587. Wśród rękopisów znajdowała się *Minieja Czetnaja* pochodząca z początków XI w.⁴ Ten najstarszy znany na ziemiach polskich zabytek piśmiennictwa cyrylickiego został przywieziony do Supraśla w 1582 r. przez patriarchę serbskiego i bułgarskiego Gabriela. Zainteresowanie mnichów supraskich kulturą staroruską sprzyjało gromadzeniu w bibliotece klasztornej materiałów historycznych i kronikarskich. W bibliotece klasztoru przechowywana była kopia *Kroniki Kijowskiej i Nowogrodzkiej*. *Kronika Kijowska* rękopisu supraskiego obejmuje okres od założenia państwa ruskiego do bitwy pod Orszą w 1515 r.⁵ Do tra-

swego ktitora, aby na innym spokojniejszym miejscu ich ufundował. Ten Pan świątobliwy pozwolił im onego samym obraz. A tak już mając fundatora konsens, zrobili drewniany krzyż i puścili z Gródka rzeką Supraślem, tą intencją, gdzie na którym miejscu stanie, tym się mieli kontentować”. Tradycja głosi, że mnisi pomodliwszy się puścili na wodę krzyż z częścią „świętego drzewa”. Krzyż w asyście dwóch zakonników dopłynął do uroczyska Suchy Hrud w miejscu ujścia do Supraśli dwóch potoków Berezówki i Grabówki. *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. IX, Вильно 1870, с. 2, 42 (dalej: АСД).

⁴ Kodeks supraski — najstarszy zabytek piśmiennictwa cyrylickiego został wydany w formie reprintu w Bułgarii. *Супрасълски или Ретков сборник*, София 1982; A. Mironowicz, *Kodeks supraski*, „Białostoczczyzna”, 1988, nr 1 (9), s. 1-3.

⁵ *Супрасълская летопись*, [В:] *ПСРЛ*, т. XXXV, Москва 1980, с. 6.

dycji staroruskiej odwołuje się supraska wersja białorusko-litewskiej kroniki z 1519 r.⁶ Kronika ta składa się z trzech części: „zebrane latopisy złożone”, fragmentu poświęconego wielkiemu księciu Witoldowi i latopisu wielkich książąt litewskich⁷. Biblioteka klasztorna posiadała w swych zbiorach inne latopisy ruskie: *Carstwiennik s letopiscem* i *Wriemiennik s letopiscem*⁸.

O bezpośrednich kontaktach monasteru supraskiego ze Świętą Górą Atos świadczą liczne utwory literackie przechowywane w bibliotece klasztornej, pisma i dzieła polemiczne. Niektóre z nich były kopiowane i rozpowszechniane wśród ówczesnego duchowieństwa prawosławnego i wiernych. Przed 1596 r. pozostało na terenie klasztoru kilkanaście dzieł polemicznych. W kodeksie, przechowywanym w bibliotece monasteru kijowskiego św. Michała, znajdowało się osiem utworów supraskich z XVI w.⁹ Były to:

- 1) *List do nieznanego z imienia arcybiskupa łacińskiego z 1511 r.*¹⁰
- 2) *Posłanie węgierskiego króla Janusza do mnichów św. Góry Atos z 1534 r.*
- 3) *Odpowiedź mnichów atoskich na posłanie króla węgierskiego Jana Zapolyi z 1534 r.*
- 4) *Opowieść o spustoszeniu Góry Atos przez Łacinników w 1276 r.*, przepisana w monasterze supraskim w 1546 r.
- 5) *Rozmowa chrześcijanina z Żydem o wierze i ikonach*¹¹.

⁶ М. А. Оболенский, *Супрасльская рукопись, содержащая...*, с.115; АСД, т. IX, с. 54.

⁷ Ф. Добрянский, *Описания...*, с. 70.

⁸ АСД, т. IX, с. 54.

⁹ Н. И. Петров, *Супрасльский монастырь как защитник православия...*, с. 164-179; А. Мironowicz, *Związki literackie Kijowa*, s. 537-542.

¹⁰ *Posłanie* składa się z dwóch części: pierwsza przedstawia naukę św. Ojców, wypisy z Ewangelii, posłań apostołskich oraz nauki o pochodzeniu Ducha Świętego od Boga Ojca; druga stanowi polemikę z nauką Kościoła katolickiego o prymacie papieskim i ukazuje odejście Cerkwi rzymskiej od postanowień siedmiu soborów powszechnych. Utwór ma charakter odpowiedzi na list arcybiskupa katolickiego. Według N. Pietrowa, odpowiedź polemiczna została napisana przez mnicha supraskiego i nawiązywała do listu arcybiskupa, pragnącego pozyskać do unii Aleksandra Chodkiewicza — Н. И. Петров, *Супрасльский монастырь как защитник православия...*, с. 169-170. Ktitor monasteru polecił ihumenowi Kalistowi rozpatrzenie posłania i przygotowanie na nie odpowiedzi. Arcybiskupem starającym się o pozyskanie Chodkiewicza do unii był arcybiskup gnieźnieński Jan Łaski, który na soborze laterańskim przedstawił posłanie o błędzeniu narodu ruskiego. *Posłanie* było zgodne z niektórymi punktami wyrażonymi przez Łacinnika w *Posłaniu* supraskim. Centralna Naukowa Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie (dalej: CNB ANU), 475p/1656, k. 1-21; *Historica Russiae Monumenta*, pod red. A. J. Turgieniewa, Petersburg, 1841, t. I, s. 123-127.

¹¹ CBN ANU, 475p/1656, k. 198-201.

6) *Posłanie do Łacinników* z 1581 r.¹²

7) *Skazanie na bogomierzkuju, na poganiju latinu, kotoryi papieży chto, czto w nich wymyslili w ich poganoj wierie*, powstałe po 1586 r.¹³

8) utwór *Nowozłożonnoje pouczenie wo Litwani naricajemym Logafiedom* z pocz. XVII w.¹⁴

Niektóre fragmenty pierwszych pięciu utworów powtarzają się w drugiej redakcji złożonej w monasterze supraskim w 1578 r. i przepisanej w 1580 r. Zawierają one ostrą polemikę z naukami protestantyzmu, judaizmu, katolicyzmu i islamu. Popularne było na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego powstałe w Supraślu *Spisanije protiv Lutrow* (1570), wymierzone przeciwko zwolennikom reformacji. Autorem jego był tamtejszy „świaszczenoinok” (zakonnik ze święceniami kapłańskimi) Eustachy. Utwór, zawierający fragmenty posłań o. Artemiusza, doczekał się drugiej redakcji na początku XVII w. Twórcami jego byli antyunijnie nastawieni zakonnicy suprascy¹⁵.

Nas szczególnie interesuje kilka utworów. *Posłanie węgierskiego króla Janusza do mnichów św. Góry Atos* z 1534 r.¹⁶ Opowieść ta dotyczy wydarzeń na Świętej Górze Atos. W okresie rządów cesarza bizantyjskiego Romana (1028-1034) w cerkwi sobornej monasteru kseropotamskiego (Xeropotamou) w dzień 40 męczenników (9 marca) corocznie wyrastał grzyb o czterdziestu zakończeniach. W tejsze świątyni za panowania imperatora

¹² *Послание до латинян...* z 1581 r. było skierowane przeciwko pismom jezuita Piotra Skargi, przygotowującego grunt pod unię kościelną. Utwór stanowił odpowiedź na pracę Skargi *O jedności Cerkwi Bożej...* wydaną w 1577 r. W *Posłaniu* supraskim odnajdujemy ostrą polemikę z dogmatami Kościoła katolickiego. CNB ANU, 475p/1656, k. 157-169; Н. И. Петров, *Супрасльскій монастырь как защитник православия*, s. 171-173; tenże, *Западнорусские полемические сочинения XVI в.*, „Труды Киевской духовной академии”, 1894, № 3, s. 349-380.

¹³ *Сказание на богомерзкую, на поганую латину, которую папы измыслили в их поганой вере* spisane po 1586 r. było odpowiedzią mnichów supraskich na książkę Piotra Skargi. Oba utwory (*Skazanie* i *Posłanie*) powstały za archimandrii Tymoteusza Złoby (1575-1589), gorliwego obrońcy praw Cerkwi prawosławnej. CNB ANU, 475p/1656, k. 205-208; Н. И. Петров, *Супрасльскій монастырь как защитник православия*, s. 173-174.

¹⁴ Tamże, s. 174-175.

¹⁵ А. Н. Попов, *Обличительные списания против жидов и латинян. (По рукописи Императорской Публичной Библиотеки 1580 г.)*, „Чтения в Императорском Обществе истории и российских древностей при Московском Университете”, 1879, т. 1, с. 1-41.

¹⁶ CNB ANU, 475p/1656, k. 21v-26; Н. И. Петров, *Супрасльскій монастырь как защитник православия...*, с. 170-171.

Michała VIII Paleologa (1258-1282) ogłoszono unię lyońską z Rzymem. Wydarzenie to miało miejsce w 1276 r. Po ogłoszeniu unii grzyb przestał rosnać, a cerkiew podczas trzęsienia ziemi uległa zniszczeniu. Odbudowano ją za panowania cesarza Andronika II (1282-1328).

Ze Świętej Góry Atos do monasteru supraskiego przybyła też *Odpowiedź mnichów atoskich na posłanie króla węgierskiego Jana Zapolya* z 1534 r.¹⁷ Utwór stanowi polemikę z hasłami reformacyjnymi. Odpowiedź na posłanie mnichów atoskich była reakcją na rozwój luteranizmu na Węgrzech (1534). Jan Zapolya (do niego była skierowana odpowiedź) został królem węgierskim (1526-1540), obranym przez część magnatów, po śmierci Ludwika II Węgierskiego (1526). Konkurentem do korony był Ferdynand I Habsburg. Obaj pretendenci doszli do porozumienia w 1538 r. Zapolya otrzymał Siedmiogród i część Węgier oraz dożywotnio — tytuł królewski. Jako król węgierski pragnął on wykorzystać niektóre rozwiązania organizacyjne i obrzędowe Kościołów prawosławnego i luteranckiego do naprawy Kościoła katolickiego. W tym celu nawiązał kontakty z mnichami atoskimi, prosząc ich o ukazanie różnic między katolicyzmem a prawosławiem i luteranizmem, a także o opinię na temat projektu zwołania na terytorium Węgier soboru hierarchów Kościoła wschodniego i zachodniego. Mnisi greccy wykazali teologiczne odstępstwa Kościoła katolickiego od postanowień siedmiu soborów powszechnych i różnice dogmatyczne między wyznaniem chrześcijańskimi. Ta część „posłania” była wielokrotnie wykorzystywana przez mnichów supraskich w utworach polemicznych.

Na bliskie kontakty mnichów z monasteru supraskiego z duchowieństwem atoskim wskazuje inny utwór *Opowieść o spustoszeniu św. Góry Atos*. „Sija powieść przyniesiona iz swiatyje gory Kaulgerri u monastyr supraslski w leto ot sozdanija mira 7054 [1546] i w toż leto wpisana, a kogda sodiejaszczasja pried koncem wyobrażena sut, jeże o obiteli ksiropotańskiej, iże w Swiatoj Gorie sbystsja ot latinomudrjuszczich”¹⁸. *Opowieść* opowiada o zgubnych następstwach dla całego Kościoła prawosławnego zajęcia Góry Atos przez łacinników i powołania do życia Cesarstwa Łacińskiego (1204-1261). *Opowieść* miała być przestrogą dla tych wszystkich, którzy zdecydowali się porzucić prawosławie. Utwór ten w monasterze supraskim był wielokrotnie kopiowany i rozpowszechniany w innych ośrodkach zakonnych.

W 1530 r. mnich supraski Arseniusz skopiował pracę św. Jana Klimaka *Drabina. Kniha Lestwica w powieść*’ znajdowała się w monasterze przed 1530 r. Z ławry supraskiej rękopis zawieziony został do serbskiego monasteru Hilandar na Świętej Górze Atos przez mnicha Arseniusza. Na początku lat trzydziestych XVI w. mnich Arseniusz donosił metropolicie kijowskie-

¹⁷ CNB ANU, 475p/1656, k. 26v-96.

¹⁸ Biblioteka Akademii Nauk Rosji, Petersburg, kol. P. Dobrochotowa, nr 31, k. 41.

mu Makaremu II, że archimandryta supraski Sergiusz Kimbar zmieniał porządek liturgii i nanosił poprawki w rękopisach słowiańskich. Archimandryta supraski zmuszony był tłumaczyć się pisemnie swemu metropolicie kijowskiemu w 1536 r. W wyniku powstałego konfliktu z archimandrytą mnich Arseniusz zabrał rękopis i udał się na Górę Atos¹⁹. Jest wielce prawdopodobnym, że rękopis ten przywiózł na Świętą Górę Atos wraz z mnichem Arseniuszem ihumen supraski Antoni, który zginął następnie śmiercią męczeńską z rąk Turków²⁰.

W monasterze supraskim znajdował się *Paterik Rzymski czyli Biesiedy Grigorija, papy rzymskiego s archidiakonem Pietrom o żywotii itałjańskich otcow*. Ten średniowieczny rękopis został napisany w języku starobułgarskim w jednym z monasterów atoskich. Na takie pochodzenie rękopisu wskazuje jego oprawa i język²¹.

Monaster supraski pozostawał w kręgu bezpośrednich zainteresowań patriarchy carogrodzkiego. Patriarcha Konstantynopola Jeremiasz II, widząc w monasterze supraskim ostoję prawosławia na Litwie, przybył do klasztoru i podporządkował go w 1589 r. bezpośrednio swej władzy. Po pobycie w monasterze supraskim patriarchy konstantynopolitańskiego Jeremiasza II (1587-1595) w Wilnie odbył się sąd nad archimandrytą Tymoteuszem. Na mocy decyzji patriarchy carogrodzkiego Tymoteusz Złoba został pozbawiony godności archimandryty, a na jego miejsce Jeremiasz II w 1589 r. powołał hieromnicha Hilariona Massalskiego²². Mylną datę objęcia godności archimandryty w 1592 r. podaje *Kronika Ławry Supraskiej*²³. Archimandryta otrzymał w Wilnie od patriarchy drogocenną mitrę²⁴. Siedem lat wcześniej,

¹⁹ Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши (XV-XIX вв.)*, Минск 2003, с. 111, прим. 36; Н. Морозова, С. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500-1532 гг.)*, [w:] *З dziejów monasteru supraskiego*, Białystok 2005, s. 133.

²⁰ Богдановић, *Каталог — ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, с. 104; А. Naumow, *Supraśl jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych w Rzeczypospolitej*, [w:] *З dziejów monasteru supraskiego*, Białystok 2005, s. 108.

²¹ А. А. Турилов, *Заметки о кириллических перагаменных рукописях собрания бывшей Виленской Публичной Библиотеки*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, t. II, Kraków 1997, s. 117; Н. Морозова, С. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря*, с. 127; Л. Л. Щавинская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря*, Минск 1998, с. 25.

²² Н. Е. Бранденбург, *Род князей Мосальских (XIV-XIX ст.)*, Санкт-Петербург 1892, с. 55-56.

²³ *АСД*, т. IX, с. 88.

²⁴ Модест (архим.), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, с. 70-81.

14 czerwca 1582 r., przebywający w klasztorze metropolita serbski i bułgarski Gabriel również nadał przełożonemu monasteru Tymoteuszowi mitrę²⁵. Warto przypomnieć, że tomos na ustanowienie ławy supraskiej dał w 1505 r. patriarcha konstantynopoliński Joachim (1498-1502, 1504-1505). Patriarcha ten interesował się sprawami Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich. O jego zainteresowaniach sprawami prawosławnymi na Litwie świadczy przysłane w 1505 r. monasterowi supraskiemu błogosławieństwo²⁶. Za zgodą patriarchy carogrodzkiego metropolita Jonasz III (1502-1507) 15 października 1503 r. dokonał poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę cerkwi sobornej Zwiastowania NMP w Supraślu²⁷.

Wyrazem bezpośrednich związków monasteru supraskiego ze Świętą Górą Atos jest postać **św. Antoniego Supraskiego**. Antoni, czwarty przełożony monasteru supraskiego, przebywał w monasterze od samego początku jego funkcjonowania. Jego imię widnieje w wykazie braci monasteru za ihumena Pafnucego i Jonasza. Prawdopodobnie mnich Antoni miał świeckie imię Anastazy i pochodził z prawosławnej rodziny mieszczańskiej. Święty, znany w młodości ze swego porywczego charakteru, doprowadził do zabójstwa człowieka. W odruchu skruchy za popełniony grzech wstąpił do monasteru Zaśnięcia NMP w Supraślu i złożył śluby zakonne za pierwszego archimandryty Pafnucego. Około 1516 r. po śmierci ihumena Jonasza został przełożonym monasteru. W 1518 r. występuje on w sporze monasteru z poddanymi włości suraskiej, którzy bezprawnie zajęli niektóre ziemie należące do Choroszczy, stanowiącej uposażenie monasteru supraskiego²⁸. W nieznanym bliżej okolicznościach ihumen Antoni zmuszony został opuścić monaster w Supraślu i udał się do jednego z monasterów na Górze Atos. Według żywotu świętego powodem wyjazdu z Supraśla było dążenie do oddania swego życia za wiarę prawosławną w krajach muzułmańskich. Niektórzy badacze uważają, że Antoni jeszcze w Supraślu złożył śluby wielkiej schimy z imieniem Onufry²⁹.

Antoni Supraski na Świętej Górze Atos przez kilka lat przebywał w więzy św. Sawy Serbskiego, niedaleko świątyni Protatu w stolicy Karies. Tam

²⁵ АСД, т. IX, с. 88.

²⁶ АСД, т. IX, с. 5-6, 16-22; „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, Вильно 1867, г. V, кн. 7, т. I, с. 1-3; Макарий (митроп.), *История Русской Церкви*, т. IX, Санкт-Петербург 1879, с. 155-156; A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, s. 6.

²⁷ АСД, т. IX, с. 17.

²⁸ „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, Вильно 1867, г. V, кн. 9, т. III, с. 15-17.

²⁹ J. Charkiewicz, *Św. Antoni Supraski*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, 2005, nr 3 (184), s. 11.

od starców atoskich nie uzyskał zgody na śmierć męczeńską i przez kilka lat prowadził życie zakonne. Jednakże słysząc o męczeńskiej śmierci młodzieńca Jana, zmęczonego przez Turków w greckim mieście Serres, podjął decyzję pójścia jego śladami. Mnich Antoni udał się do Salonik i wszedł do cerkwi Bogurodzicy Achiropiitos, zamienionej w latach czterdziestych XV w. na meczet. W czasie muzułmańskiego nabożeństwa Antoni Supraski zaczął się modlić, za co został pobity i wtrącony do więzienia. Na przesłuchaniu odmówił przejścia na islam i w ostrej formie potępił prześladowanie chrześcijan. Za swoją działalność i wystąpienie został zabity, a następnie spalony³⁰. Żywot św. Antoniego Supraskiego spisano w jednym z klasztorów atoskich na podstawie opowieści mnichów. Żywot ten był znany mnichom supraskim, albowiem wielu zakonników ze Świętej Góry Atos przebywało w prawosławnych ośrodkach monastycznych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do naszych czasów zachował się XVI-wieczny odpis znajdujący się w rękopisie *Prologion Wierszowy*, który jest przechowywany w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie³¹.

Monaster supraski utrzymywał bliskie kontakty z ośrodkami serbskimi i bułgarskimi. Tradycja powiązań białoruskich ośrodków prawosławnych z Serbią sięga 1415 r., kiedy to metropolitą kijowskim został Grzegorz Camblak³². Pisma Grzegorza Camblaka *Pochwalnoje słowo mitorpolity Kipriana* i *Pochwalnoje słowo Eufimiju Tyrnowskomu* zawierają terminologię cerkiewną oraz słownictwo serbskie i bułgarskie. Potwierdzeniem tych związków było zamieszczenie w Kodeksie z XVI w. żywotu św. Sawy Serbskiego, w Miniei służebnej (XVI w.) oficjum ku czci św. Symeona Serbskiego³³. Obok oficjum ku czci św. Symeona Serbskiego jeden z jego supraskich czytelników napisał: „Po rassużdenii isku s niniejszych nie praznujetsa siej św. Simeon czisło 13 dnia” i dalej w innym miejscu „św. Simeona Serbskiego nie praznujetsa”. Zapis ten sugeruje, że nie wszyscy w monasterze akceptowali kult serbskiego świętego. Kult św. Symeona cieszył się dużą popularnością na Rusi Moskiewskiej, nie był natomiast popularny na ziemiach białoruskich. Powodem takiej postawy była sama postać świętego, który znany był z działalności przeciwko arianom³⁴. W XVI w. arianizm był rozpowszechniony w Wielkim Księstwie Litewskim i zapewne nie chcia-

³⁰ Wydanie okolicznościowe żywotu świętego z ikoną św. Antoniego Supraskiego, Supraśl 2007.

³¹ *Православная Энциклопедия*, т. II, Москва 2000, с. 680.

³² T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w.*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, 1985, t. II, s. 211-234.

³³ Ф. Добрянский, *Описания...*, с. 68.

³⁴ Tamże, s. 286.

no lansować świętego serbskiego — znanego przeciwnika tego wyznania. W Miniei październikowej (pocz. XVII w.) znajduje się oficjum ku czci św. Arseniusza Serbskiego z charakterystycznym dopiskiem: „w siej że dień swiatago Urosza karala ktitora mesta siego, pacze że nowyje siej cerkwie”. Uwaga ta przepisana została z serbskiego rękopisu, pochodzącego zapewne z Uspięńskiej cerkwi w Nerodimla na Kosowym Polu lub monasteru Narodzenia Bogurodzicy w Skopje³⁵. Kanonizowany król Stefan IV Urosz był fundatorem obu ośrodków cerkiewnych.

W bibliotece klasztornej znalazły się pamiątki bułgarskiej literatury średniowiecznej, związane z działalnością nauczycieli słowiańskich św. św. Cyryla i Metodego oraz ich uczniów³⁶. O kontaktach monasteru supraskiego z Serbią świadczy przechowywanie w bibliotece klasztornej najstarszej serbskiej redakcji żywota świętych męczenników wileńskich Antoniego, Jana i Eustachego. Wersja białoruska żywota trzech męczenników była wersją późniejszą, chociaż treścią i formą zbliżona była do serbskiej. Potwierdzeniem wpływu kultury południowosłowiańskiej na białoruską było przechowywanie w Supraślu serbskich wersji licznych utworów religijnych, np. *Choźdienije Arsenija Solunskogo*³⁷. Również świeckie zabytki literatury starobiałoruskiej, których liczne przykłady znajdujemy w bibliotece supraskiej, kształtowały się pod wpływem serbskim i bułgarskim. *Życie Aleksandra Wielkiego*, wydane w Krakowie w 1500 r., na ziemiach białoruskich dopełniane było serbskimi dopiskami. Znany był w Supraślu serbski oryginał powieści o Tristanie i Izoldzie. O pochodzeniu rękopisu mówi jego tytuł: *Poczinajetsja powiesti o witezach s knig serbskich*³⁸. Podane przykłady świadczą nie tylko o nietypowości biblioteki supraskiej, ale wskazują na intensywny wpływ serbskiej literatury religijnej i świeckiej na ziemię białoruskie. Serbskie oddziaływanie kulturowe w XVI w. przypada na okres rozwoju myśli renesansowej, ożywienia intelektualnego społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zbiory biblioteki monasteru supraskiego gromadzone w tym właśnie okresie wskazują, że wpływy serbskie są widoczne w tematyce, for-

³⁵ А. Рогов, *Супрасль как один из центров...*, с. 330-332.

³⁶ Zgromadzenie supraskie posiadało pisma św. Cyryla: *Похвала трём отрокам, Толкование о кубке Соломона і Житие славянского святого*. W monasterze supraskim popularne były pisma Klimenta z Ochrydu i Grzegorza Camblaka. Ф. Добрянский, *Описания...*, с. 106-107, 117, 122-123, 224, 226-227.

³⁷ А. Рогов, *Супрасль как один из центров...*, с. 330-331; С. П. Обнорский, *Климентурной истории „Хождения Арсения Солунского”*, „Известия Отделения русского языка и словесности”, 1914, т. XIX, кн. 3, с. 196-205.

³⁸ А. Рогов, *Литературные связи Белоруссии с балканскими странами в XV-XVI вв.*, [в:] *Славянские литературы. VIII международный съезд славистов Загреб — Любляна, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации*, Москва 1978, с. 190-194.

mie i słownictwie tekstów literackich.

Bezpośrednie związki Supraśla z kulturą serbską znajdują potwierdzenie w wystroju wnętrza cerkwi Zwiastowania NMP. Oryginalność architektury świątyni obronnej Zwiastowania NMP polegała na połączeniu w budownictwie cerkiewnym stylu gotyckiego i bizantyjskiego. Konstrukcja obiektu przypomina cerkwie obronne św. Zofii w Połocku, Synkowiczach i Małomożejkwie³⁹. Za archimandrii Sergiusza Kimbara grupa malarzy pod kierunkiem „Serbina Nektarego malarza” ozdobiła wnętrze świątyni freskami⁴⁰. Lakoniczna wzmianka o wypłaceniu należnej sumy malarzowi za prace przy ikonostasie nie pozwala jednoznacznie określić autora fresków. Często na ziemiach ruskich ci sami mistrzowie byli twórcami ikon i malowideł ściennych. Taka sytuacja zapewne zaistniała w Supraślu. Freski wykonała grupa malarzy pod kierunkiem pochodzącego z Serbii ikonopisca. Stanisław Stawicki utożsamia malującego w Supraślu Nektariusza z autorem znanego *Typiku-Ermini*, czyli instrukcji wykonywania fresków. Według polskiego badacza, „pod względem technologicznym freski pokrywają się one, głównie, jeśli chodzi o narzut z wieloma szczegółami zawartymi w przypisach *Typika-Ermini*”⁴¹. Jeżeli przyjąć to założenie, to autor fresków supraskich był nie tylko malarzem, ale i teoretykiem sztuki, którego zalecenia szeroko stosowano na Bałkanach.

Styl fresków przypomina zabytki serbskiego malarstwa monumentalnego, a zwłaszcza wystrój monasteru Manasii z 1418 r.⁴² Są one jedne z nie-

³⁹ S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka...*, s. 19-22; И. И. Иодковский, *Церкви приспособленные к обороне...*, с. 249-311; В. А. Чантурия, *История архитектуры Белоруссии*, с. 88-90; М. С. Кацер, *Белорусская архитектура*, с. 48-52; W. Kochanowski, *Pobazyliański zespół architektoniczny w Supraślu*, s. 355-396; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej...*; П. П. Покрышкин, *Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре*, с. 22-237; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce”, 1914, t. IX, z. 3-4.

⁴⁰ W *Kronice Ławry Supraskiej* zapisano pod rokiem 1557: „Сербину Нектарию малярю за Деисусец теплое церкви дано 6 коп. грошей, а золото церковное. За две святости што он же робил трех святителей и трех преподобных 9 коп. грошей”, *АСД*, т. IX, с. 52.

⁴¹ S. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich?*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1972, R. XXXIV, nr 1, s. 30-35. Podobny pogląd przedstawił historyk sztuki S. Petkovicz udowadniając, że rękopis instrukcji został sporządzony za panowania Iwana IV Groźnego, a nie w okresie prac nad wystrojem wewnętrznym cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu. Por.: S. Petković, *Nektarije Srbin, slikar...*, s. 211-225.

⁴² А. Рогов, *Фрески Супрасля*, с. 345-371; Н. Далматов, *Супрасльскій Благовещенскій монастырь*, с. 462-466; Л. И. Тананаева, *Сарматский портрет. Из эпохи польского портрета эпохи Барокко*, Москва 1979, с. 74.

licznych przykładów malarstwa bizantyjskiego na terenach polskich i białoruskich, nie mającego bezpośredniego lub pośredniego powiązania z Rusią Suzdalską lub tradycyjnymi ośrodkami artystycznymi na Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Typ ikonograficzny fresków supraskich posiada analogie w sztuce późnobizantyjskiej z początku XVI w. z okresu tzw. „renesansu Paleologów”. Serbska szkoła malarstwa ściennego wywarła poważny wpływ na sąsiednie terytoria ze względu na wielkie bogactwo przedstawień ikonograficznych i przystępność jej uproszczonych form. Miała ona szczególną popularność w środowiskach klasztornych. Była to już druga po XIII-wiecznej fala wędrówki serbskich malarzy na północ, na ziemie ruskie. Porównanie fresków supraskich ze znanymi zespołami malowideł serbskich (Ohrid, Kalenić, Lubostina, Ravanica, Manasia) wykazują wspólną tradycję i podobne przedstawienia⁴³. Typy niektórych kompozycji figuralnych w dekoracji malarskiej Supraśla były zaczerpnięte z serbskiego malarstwa freskowego. Przykładem może być rozbudowany we freskach supraskich pejzaż górski i architektoniczny w tle kompozycji przedstawienia⁴⁴. Detale ubioru i uzbrojenia, tuniki, płaszcze, pasy, formy mieczów i tarcz posiadają cechy bizantyjsko-serbskie. W wystroju malarskim cerkwi Zwiastowania NMP wystąpiło zjawisko łączenia elementów sztuki Wschodu i Zachodu, jak to miało miejsce na Bałkanach i w Grecji⁴⁵.

Od połowy XVI w. monaster supraski stał się głównym prawosławnym ośrodkiem zakonnym w Wielkim Księstwie Litewskim. Otwartość klasztoru na nowe trendy religijne i filozoficzne nie osłabiły jego pozycji w Kościele prawosławnym⁴⁶. Nadal utrzymywał on bliskie kontakty z tradycyjnymi ośrodkami prawosławia w kraju i za granicą, m.in. z terenów Serbii i Bułgarii. Z monasterem supraskim powiązani byli wybitni działacze religijni z Księstwa Moskiewskiego, Bułgarii, Serbii i Bizancjum. Byli wśród nich o. Artemiusz, ks. Andrzej Kurbski, Maciej Czechowicz, Izajasz Kamienczanin, Ostafi Wołowicz, Maciej Strykowski⁴⁷ oraz patriarcha serbski i buł-

⁴³ S. Szymański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, 1972, t. XI, s. 161-181.

⁴⁴ Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawy*, Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Białystok 1968, s. 26.

⁴⁵ А. Рогов, *Фрески Супрасля*, s. 343-358; A. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, 1996, z. 21, s. 13-58.

⁴⁶ Mnisi suprascy posiadali m.in. druki Franciszka Skaryny (*Psalterz praski — 1517 r., Apostoł wileński — 1525 r.*). Ю. А. Лабынцев, *Издания Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльського монастиря*, [в:] *Белорусский просветитель Франциск Скорина*, Москва 1978.

⁴⁷ Z wymienionych osób na szczególną uwagę zasługuje o. Artemiusz. Był on uczniem

garski Gabriel, który w 1582 r. nadał archimandrycie Tymoteuszowi prawo noszenia mitry⁴⁸. W 1589 roku do ławy supraskiej przybył powracający z Moskwy patriarcha carogrodzki Jeremiasz⁴⁹. Zreformował on zgromadzenie zakonne i uczynił z niego główną ostoję Cerkwi prawosławnej w zachodniej części Litwy.

Kościół prawosławny na ziemiach ruskich od samego początku był metropolią, jedną z prowincji patriarchatu konstantynopolitańskiego. Oddziaływanie monasterów ze Świętej Góry Atos i innych greckich ośrodków zakonnych odnajdujemy we wszystkich formach funkcjonowania Kościoła wschodniego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wpływy chrześcijaństwa bizantyjskiego i bałkańskiego widoczne są w sztuce cerkiewnej, architekturze sakralnej, malarstwie ikonograficznym, formach zarządzania Kościołem, religijności ludności prawosławnej i w zbiorach bibliotek klasztornych. Wzrost wpływu duchowości i literatury bizantyjsko-bałkańskiej, a zwłaszcza ośrodków zakonnych ze Świętej Góry Atos na życie religijne mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej nastąpił w II połowie XV w. Wówczas na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego przybyła znaczna grupa mnichów, teologów i artystów z terenów byłego Cesarstwa Bizantyjskiego i Bałkan, głównie pochodzenia greckiego, bułgarskiego i serbskiego. Pod wpływem zagrożenia tureckiego wielu mnichów i artystów z prawosławnych ośrodków klasztornych z Bizancjum, Serbii, Mołdawii, Bułgarii, Rumunii i Kijowszczyzny przeniosła się na północ, dając początek licznym monasterom na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, Wołynia i Podlasia.

Powstałe pod wpływem Świętej Góry Atos ośrodki monastyczne były centrami życia kulturowego i oświatowego. Bogate zbiory biblioteczne w monasterach zawierały liczne księgi greckiego, bułgarskiego i serbskie-

Maksyma Greka. Posadzony w Moskwie o kwestionowanie kultu ikon, zmuszony był do ucieczki na Litwę, gdzie stał się obrońcą ortodoksji prawosławnej i przeciwnikiem reformacji. Artemiusz uważał, że głównym źródłem herezji jest niewiedza, a jedynym skutecznym środkiem jej zwalczania jest upowszechnienie w społeczeństwie Pisma Świętego. Pisma o. Artemiusza poruszyły szerokie kręgi społeczności prawosławnej i stały się impulsem do rozwoju pism polemicznych. Fragmenty posłań Artemiusza znalazły się w pismach polemicznych mnichów supraskich, m.in. w dziele archidiacona Eustachego *Списание против лютров*. П. М. Занков, *Старец Артемий, писатель XVI века*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, Москва 1887, т. CCLIV, с. 47-64. O pobycie Macieja Strykowskiego w Supraślu por.: A. Mironowicz, *Latopisy supraskie jako jedno ze źródeł „Kroniki polskiej...” Macieja Strykowskiego*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smułkowej i H. Majeckiego, Warszawa 1988, s. 23-32.

⁴⁸ АСД, т. IX, с. 82-83.

⁴⁹ АСД, т. IX, с. 88.

go pochodzenia. Monastery te utrzymywały stałe kontakty z klasztorami na Górze Atos i innymi ośrodkami zakonnymi na Bałkanach. **Przykładem tych kontaktów są bogate zbiory literatury bizantyjskiej w bibliotece monasteru supraskiego.**